

דילמות אתיות בעבודתו של דיקן הסטודנטים

תקציר: אתיקה מקצועית כוללת את הערכים והעקרונות המנחים את דרכי ההתנהגות הנאותה של איש המקצוע. גם כאשר יש הסכמה על העקרונות האתיים, המציאות המורכבת מציבה דילמות אתיות בפני אנשי החינוך, כאשר בחירה באפשרות פעולה אחת מבטלת את יתרונות הבחירה השנייה (Katz et al., 1992).

במחקר זה נעשה מיפוי של דילמות אתיות הניצבות בפני דיקני הסטודנטים במהלך עבודתה השגרתית במכללה להכשרת מורים. דיקן הסטודנטים מצוי לא פעם במצבים של "נאמנות כפולה", או מחויבויות סותרות ונחשף למידע אישי ורגיש, כאשר עליו לדאוג לשמירת כבודם של סטודנטים ומרצים בלא שתיפגענה נורמות הלימודים. באמצעות ניתוח אירועי הדילמה, ניתוח תוכן של ראיון ורפלקציות של הדיקנית שליוו את תהליך ניהול הדילמה, ניתן לתאר את טבען של הדילמות האתיות, דרך ההתמודדות איתן, תהליכי קבלת החלטות ודרכי הפתרון. מחקר מסוג זה עשוי לשפוך אור על הדילמות האתיות הקיימות בהכשרת מורים, לעמוד על הלכי החשיבה העומדים מאחורי החלטות לנוכח דילמות אתיות מקצועיות, ולהציע דרכים לניהול הדילמות. ממצאי המחקר עשויים לשפר את תפקוד דיקן הסטודנטים במערכות הכשרת המורים.

מילות מפתח: דיקן סטודנטים, דילמות אתיות, ערכים.

רקע תיאורטי

אתיקה מהי?

אתיקה היא מערכת של כללי התנהגות אנושיים המבוססת על ערכים, מסורות וחוקים תרבותיים הלקוחים ממסגרות אוניברסאליות וקהילתיות (קטקו, 2006). האתיקה כתורת מוסר, כתיאוריה פילוסופית ממשנתם של סוקרטס, אפלטון ואריסטו ומאוחר יותר של קאנט, הציגה עקרונות מוסריים לחיים משמעותיים של אדם בעל תבונה, עם כמיהה לחיים מאושרים, לרדיפה אחר הטוב, הצדק והשלום. האתיקה מנסה להשיב על שאלות כמו מהו טוב ומהו רע? מה נכון ומה שגוי? ומתייחסת לבירור ערכי של מה נכון (אלוני, 2005).

* דבורה גסר הינה דיקנית הסטודנטים במכללת סמינר הקיבוצים.

** במחקר זה נעשה שימוש לסירוגין במילים דיקן ודיקנית, מאחר שהמונח המקובל הוא בלשון זכר, בעוד המונח הקונקרטי במכללת סמינר הקיבוצים הוא בלשון נקבה.

*** מחקר זה הינו מחקר-המשך ל"תפקיד דיקן הסטודנטים: בין הוראה ללמידה" גסר, זלקוביץ (2009). "החינוך וסביבו".

לצד דיון פילוסופי תיאורטי, ניתן לדבר על אתיקה יישומית, במשמעות של נורמות התנהגות, בהתאם לתקנון, שעניינן בעיקר בכללים המעשיים. אלוני (2005) מציין כי אלו מכלול הערכים, המידות והעקרונות המנחים את דרכי ההתנהגות הנאותה של איש המקצוע. כשר (1996) בהגדרתו מציין את העובדה שזו תפיסה סדורה של האידיאל המעשי של ההתנהגות. התייחסות זו לאתיקה מגבילה עצמה לחברי קבוצה או לארגון נתון, תוך התייחסות למאפיינים הייחודיים של קבוצה זו.

האתיקה במשמעות זו קשורה עם המושג מקצוע, והיא אתיקה מקצועית. יחד עם זאת, הנורמות המעשיות היוצרות את האתיקה המקצועית נגזרות מעקרונות מוסר כלליים יותר, המקובלים על החברה כולה. האתיקה המקצועית אינה עומדת לעצמה, אלא היא הנגזרת הנורמטיבית של עקרונות מוסר כלליים אלו (קטקו, 2006).

לאחרונה גוברת המודעות לחשיבות של האתיקה בתחומים שונים, ובמיוחד בתחומי האתיקה המקצועית. אנשי מקצוע מכל תחומי העיסוק מוצאים עצמם יותר ויותר עומדים בפני דילמות אתיות במסגרת עבודתם. ההכרה כי העקרונות האתיים הם אבני היסוד של המקצוע, מחייבת אותנו ללמוד ולאמץ דפוסי מחשבה והתנהגות על פי כללי האתיקה המקצועית (בן עמוס ותמיר 1995).

אתיקה בחינוך

עם תהליך הדיפרנציאציה של תחומי הדעת השונים, הפך גם החינוך לתחום פרופסיונאלי מובחן, ועלה הצורך בעקרונות מוסריים מקצועיים (דושניק, צבר בן-יהושע, 2000). להוראה, בהיותה 'מפעל מוסרי', יש מספר מטרות, בהן לקדם את חייו של התלמיד, את המשכיותה של החברה והתרבות, להבטיח חיים דמוקרטיים ולשמר צדק חברתי (Thomas, 1990). כל אלו ומטרות אחרות, שנוסחו במהלך השנים, מטילות אחריות אתית כבדה על עובד ההוראה. אחריות זו מתבטאת בכל תחום בחיי בית הספר: יחסי מורה תלמיד, תוכניות הלימודים, דרך ההוראה ומעורבות ההורה בבית הספר. מדובר למעשה באקולוגיה מוסרית של המערכת הבית-ספרית. Strike (1990) מונה מספר נושאים אתיים הקשורים להוראה: אינדוקטרינציה, הערכת התלמיד ונושא הציונים, אוטונומיה בהוראה מול ביקורת ההוראה, הערכים השייכים למקצוע הנלמד, מוסריותו של המורה כמודל לערכים שאותם הוא מלמד, נושא המשמעת והפיקוח של המורה על התנהגות התלמיד. שאלות אתיות אלו ואחרות הפכו לחלק מהשיח החינוכי וגברה ההכרה בטבע האתי של ההוראה, שהינו במוקד המעשה החינוכי.

התייחסות לאתיקה בארגון וקיומן של מסגרות המטפלות בנושא, כולל קיומו של קוד אתי, מסייעים להטמעתה של תרבות התנהגות רצויה. ארגונים מפתחים תוכניות אתיקה כדי למנוע או לצמצם התנהגויות החורגות מסטנדרטים אתיים בארגון ובסביבתו, על ידי עידוד התנהגות ותפקוד ההולמים את ה"אני מאמין" של הארגון תוך הקפדה על שמירת החוק, היושרה וההגינות. כללי ההתנהגות מחייבים את כל הדרגים והתפקידים, החל מהמנהל ועד אחרון העובדים או אחרון הסטודנטים.

גם כאשר קיימת הסכמה על העקרונות האתיים מתברר כי המציאות מורכבת ומאופיינת במידה רבה של עמימות ואי-ודאות, ומציבה את אנשי החינוך לעתים קרובות בפני דילמות אתיות (דושניק, צבר בן-יהושע, 2000).

דילמה מהי?

דילמה זו סיטואציה שבה אדם צריך לבחור בין שתי דרכי פעולה, כאשר בחירה של אלטרנטיבה אחת לפעולה מקריבה את יתרונות הבחירה השנייה (Katz et al., 1992). Cuban (1992) טוען כי ההתייחסות לערכים היא מרכזית, ואדם חייב לבחור בין ערכים החשובים בעיניו, אך אינו יכול לממשם באופן מלא. כל פעולה שינקוט תהיה מנוגדת לאחד הערכים הנתפסים כחשובים בעיניו. בדילמה לא נמצא פתרון מושלם לסיטואציה הקשה שבה נתקלים, ואין בנמצא פרוצדורה שתסייע בפתרון הבעיה, ועם זאת, חייבים לפעול בדרך כלשהי בשדה שבו מתרחשת הדילמה. Lo (2002) טוען שדילמות אתיות יכולות "לשתק" משום שמול החלטה על מהלך מסוים עם הנמקות חזקות, קיימים נימוקים אחרים, רבי משקל לא פחות, לפעולה נגדית. היגיון פשוט, ניסיון חינוכי, הרצון להיות אדם טוב בעל כוונות טובות, עדיין לא מבטיחים שאיש המקצוע יידע כיצד להגיב.

Cuban (1992) טוען שעל אף שאנשי הוראה מכל מסגרות החינוך, כולל האקדמיה, חווים דילמות אתיות בחיי היומיום המקצועיים שלהם, הם אינם מתפנים לבחון את האירועים הללו המצויים מתחת לפני השטח ולהתמודד איתם בעבודה, אלא מתעלמים מהם או מגדירים אותם לעתים כבעיות בלבד. ההבדל, לדעתו, בין בעיה לדילמה הוא בכך שבעיה היא שגרתית, סיטואציה שקיים בה פער בין מה שיש ומה שצריך להיות, ויש לה פתרון ההופך שגרתית וידוע. דילמה, לעומת זאת, הינה סיטואציה מורכבת, "מלוכלכת", עשירה בקונפליקטים הדורשים הכרעה, כאשר מאחוריהם קיימים ערכים מתנגשים, שאינם יכולים להיות מסופקים באופן סימולטני.

כל דילמה מתרחשת בתנאים הייחודיים לה, ויש בה היבט סובייקטיבי של המתלבט בסיטואציה הייחודית בה הדבר מתרחש (סטטמן, 1991). אין אמת אובייקטיבית של הבעיה. ההחלטות וההתמודדות של מי שניצב בפני הדילמה נובעות מהייחודיות שלו, מהמקצועיות שלו, מהערכים שלו ומאישיותו. לכן, לא ניתן לקבוע סטנדרטים אובייקטיביים לפעולה (Cuban, 2001). ניתוח של הדילמות, הבנה מה מאפיין אותן, מה עומד מאחוריהן, עשויים לסייע בפתרוןן או לפחות בקבלת החלטות הקשורות בהן.

דילמות אתיות בחינוך

העולם הפנימי והמקצועי של אנשי החינוך והעשייה החינוכית, מוקפים בדילמות שיש לנהל אותן. הדילמות צומחות מאופייה של הפרופסיה, והספרות מצביעה על סיבות מרכזיות להתרחשותן של דילמות בחיים המקצועיים של אנשי החינוך. סיבה אחת מתייחסת לפער בין האידאולוגיה של המורה ותפיסת עולמו החינוכי לבין המציאות בעבודתו, שלא בהכרח תואמת

את האידיאולוגיה, והקשיים שפער זה גורם לתפיסה של מורים את עצמם (Toffler, 1986). סיבה שנייה נוגעת לקיומן של מסגרות שונות המתחרות זו בזו, ומכאן שיש למורה ריבוי מחויבויות. עליו להיענות לצורכי הסטודנטים, לתוכנית הלימודים, לדיסציפלינה שבה הוא עוסק ולהנחיות משרד החינוך וההנהלה, כמו גם לאדמיניסטרציה ולמרצים עמיתים (Colnerud, 1992).

מקצועות ותפקידים הקשורים במתן שירות מחייבים את בעלי התפקידים להתנהג על-פי קודים מחמירים יותר משאר הציבור. על מקצועות אלה חלים אפוא לא רק החוקים ונורמות התנהגות כלל-חברתיים, אלא גם כללים התנהגותיים הקשורים במקצועם (אלוני 1997). יחד עם זאת, יש להסתכל על איש החינוך כבן אנוש ותוצר סביבתו התרבותית-חברתית, המגיב לדילמות באופן סובייקטיבי ואישי (אלוני, 1998).

מאחר שהתמודדות עם דילמות אתיות מאפיינת את כל מערכות ההוראה והחינוך, החל מגן הילדים ועד מסגרות החינוך הגבוהה האקדמי ובהן גם הכשרת המורים, עולות אף במערכת להכשרת מורים דילמות אתיות שונות, המחייבות התייחסות והקמת מסגרות המטפלות באירועים אלו. אחת המסגרות המרכזיות לטיפול בדילמות אתיות, המתקיימת בכל המכללות להכשרת מורים היא: דיקן הסטודנטים.

דיקן הסטודנטים במכללה להכשרת מורים

תפקיד דיקן הסטודנטים מקורו במילה Decanus. בעל התפקיד הוא איש אקדמיה, הממונה על בית ספר, פקולטה או כלל התלמידים במוסד אקדמי (על פי מילון וובסטר). דיקן הסטודנטים משמש כתובת לסטודנטים ומטפל בפניותיהם הקשורות ללימודיהם ולחיייהם האישיים. תפקיד הדיקן מעוגן במערכת הארגונית-מנהלית של המכללה, ונושא המשרה נבחר או מתמנה בתהליך המקובל במכללה לגבי בעלי תפקידים.

בפועל, דיקן הסטודנטים עוסק במגוון רחב של תחומים ומטפל בסטודנטים בהקשרים אישיים וקבוצתיים, הן בתחומים של הלימודים האקדמיים-מקצועיים והן בבעיות אישיות וכלכליות.

בעבודת הדיקן נכללים מרכיבים מקצועיים, טיפוליים דידקטיים, אישיים, בין-אישיים, רגשיים, מוסדיים, ערכיים וחינוכיים. לדיקן הסטודנטים יש מקום מרכזי ביצירת האקלים הלימודי, החברתי והתרבותי של הסטודנטים בתקופת לימודיהם במכללה והוא עשוי להיות מודל לחיקוי לעתיד, כאשר הסטודנטים יהיו חלק ממערכת החינוך (פורום דיקנים, תשס"ב). דיקן הסטודנטים נמצא בצומת שבין סטודנטים, מרצים, הנהלה ומינהל. בהיותו הוא עצמו חבר הנהלה וחבר במספר לא מבוטל של ועדות אקדמיות ואדמיניסטרטיביות, הוא מצוי לא פעם בהתנגשות של אינטרסים בין החלקים השונים בתפקידו, דבר המעלה את הסבירות לדילמות ערכיות שונות.

דיקן הסטודנטים נחשף לא פעם למידע אישי ורגיש על סטודנטים ומרצים, ומטבע הדברים

זורמים למשרדו קונפליקטים, בעיות של חוסר שביעות רצון, מצוקות אישיות, אי הסכמה בין סטודנטים למרצים, תחושות עלבון וקיפוח מצד סטודנטים ואנשי סגל כאחד. עליו להחליט עד כמה, מתי ובאילו דרכים להשתמש במידע, כך שיישמר כבודם של סטודנטים ומרצים, ובמקביל, לא ייפגעו נורמות הלימודים (פורום דיקנים, תשס"ב).

בדומה למה שמציינים שפולר ואכמון (תשס"ג), בהתייחסם לתחומי הטיפול השונים, ניתן לראות את עבודת הדיקן כמקבילה לנותני השירות בתחומי הטיפול השונים, כגון: עובדים סוציאליים, פסיכולוגים, עובדי סיעוד ורופאים. האמון המתפתח בין נותן השירות – הדיקן, לבין מקבלו – הסטודנטים, הוא בעל חשיבות מרכזית. העיקרון האתי שבבסיס מתן שירות הוא לנסות לעזור למטופל בלי לגרום נזק, או לפעול לצמצומו.

מתוך סקירת הספרות והגדרת מטרות המחקר, נגזרו השאלות הבאות:

1. מה הן סוגי הדילמות האתיות שבפניהן ניצב הדיקן?
2. מה הם תהליכי ההתמודדות של הדיקן עם מצבי דילמה אלו?

מתודולוגיה

שיטת המחקר היא איכותית ומוגדרת כמחקר עצמי. מחקר עצמי הינו מחקר המתבצע על ידי מורי מורים בקשר לעשייה שלהם (Zeichner & Noffke, 2001), זהו סוג של מחקר רפלקטיבי, המבוצע על ידי המשתתפים, המפעילים בעצמם, על מנת לשפר את פעילותם בתהליך רציונאלי, ועל מנת להבין את המצבים האישיים והחברתיים שבהם מתקיימת ההתנסות.

מטרות המחקר: 1. לזהות דילמות אתיות ומאפייניהן, כיצד להתמודד עמן ובאילו כלים להיעזר כדי להכריע בהן.

2. לעמוד על הלכי החשיבה העומדים מאחורי החלטות לנוכח דילמות אתיות.

אוכלוסיית המחקר: 23 סטודנטים, מרצים, ראשי מסלולים/התמחויות ובעלי תפקידים ייחודיים שפנו לדיקנית, ופנייתם העלתה דילמה אתית. שיקולי הדעת בבחירת אירועי דילמות אלו היו: ייצוג לכלל המסלולים וההתמחויות, מגוון של נמענים ומגוון של ערכים המיוצגים בדילמות. הדילמות נלקחו מתוך סך כל הפניות לדיקנית, כפי שהופיעו במחקר גסר, זלוקוביץ (2009), "החינוך וסביבו", סמינר הקיבוצים.

כלים: 1. תבנית למיפוי וניתוח דילמות (טבלה מס' 1); 2. ראיון עם דיקנית הסטודנטים במכללה; 3. רפלקציה של שתי החוקרות תוך כדי ניתוח הדילמות ולאחר מכן.

ההליך: 1. במהלך שנת הלימודים תשס"ח (2007/8) תועדו פניות לדיקנית הסטודנטים. התיעוד כלל פניות של סטודנטים, מרצים, אנשי מנהלה. 2. איתור כל הפניות שיש בהן סוגים שונים של דילמות אתיות. 3. בזהוי דילמה אתית נשתמש בהגדרות של Cuban (1992) ובשאלות ואינדיקטורים לזיהוי. 4. בחירת 23 "סיפורים" מתוך סך כל האירועים שהוגדרו כאירועים עם דילמה אתית (על פי הקריטריונים שהוזכרו לעיל). 5. כתיבת רפלקציות על ידי הדיקנית בעקבות כל אחד מהאירועים. 6. קיום ראיון עם הדיקנית בעקבות תהליך ניתוח הדילמות. עיבוד הנתונים התבצע בשני שלבים: שלב א' – ניתוח הדילמות האתיות. שלב ב' – ניתוח הרפלקציות והראיון.

כל הדילמות במחקר זה נקראו בנפרד על ידי שתי החוקרות, כדי להגדיר את הערכים המרכזיים העומדים ביסוד האירוע והגדרת הדילמה. לאחר מכן נערכה השוואה בין שתי החוקרות.

הנתונים נותחו תוך עיון במקורות קיימים בספרות לטיפול בדילמות (גוטמן, 2001; שפיר ואכמון, תשס"ג; Cuban, 2001). מקורות אלו שימשו כנקודות התייחסות לבחינת הנתונים במחקר הנוכחי כדי שניתן יהיה להעמיק ולהרחיב את הפרשנות. לצד השימוש במקורות קיימים, נערך ניתוח תוכן על הרפלקציות של החוקרות, במגמה להפיק משמעויות מרביות מ"סיפורי" האירועים. התפיסה המנחה את ניתוח ועיבוד הנתונים במחקר רואה זאת כתהליך מתפתח, המנסה להרכיב את "השלם" מתוך החלקים השונים (גיבתון 2001).

אתיקה: פניות לדיקנית הן בחלקן בעלות אופי אישי וחסוי. כדי לשמור על כללי האתיקה ושמירת צנעת הפרט, ננקטו הצעדים הבאים: הפניות תועדו כאנונימיות, ללא שם הפונה וזיהויו, ללא מסלול ו/או התמחות. לא נעשה ולא ייעשה כל שימוש נוסף בתיעוד הפניות, מעבר למחקר הנוכחי.

ממצאים

במרכז מחקר זה עומדות דילמות אתיות בעבודת דיקנית הסטודנטים. הדילמות מבוססות על מקרים אותנטיים שטופלו בעקבות פניות של סטודנטים, מרצים, ראשי מסלולים והתמחויות ואנשי הנהלה.

הדילמות אורגנו בתוך טבלה מסכמת (מספר 1) הממפה את הדילמות על פי נושא, ערכים ודרכי הפתרון. מסיבות אתיות, לא צוינו בטבלה המסלולים/ההתמחויות מהם נבחרו הדילמות לניתוח.

טבלה מספר 1: טבלת מיפוי הדילמות

נושא	ערכים	תיאור הדילמה	נמען	מספר מעורבים	דרכי פתרון
1. העתקה, משמעת, אכיפת כללי התנהגות	ישראל, הגינות, אמפתיה	האם להחמיר בסנקציות בשל העתקה? האם לדון בכך כמקרה פרטי או נורמטיבי? מי לוקח אחריות?	המכללה	3	סנקציה שקבועה בתקנון
2. מעבר ממכללה אחת לשנייה	אחריות מוסרית, ישראל, קולגיאליות	1. התנגשות בין רצון לקבל בגלל התרשמות חיובית, לבין ישראל (הסתרת מידע). 2. התנגשות בין קולגיאליות לבין לקיחת אחריות	ראש מסלול	4	פשרה על סמך שיקולי דעת מקצועיים, דאגה ואכפתיות
3. נורמות של המכללה, אכיפת כללי התנהגות	נאמנות, אחריות, מוסרית, קולגיאליות	התנגשות בין נורמות המכללה וקולגיאליות	ראש מסלול	2	פשרה על סמך שיקולי דעת אינטרסנטיים
4. קבלת סטודנטית מהמכינה ללימודים סדירים	מחויבות לארגון, מחויבות לקליינט, יעילות, תועלתיות, כבוד לאחר	בין רצון לעזור לסטודנט לבין חוקי המערכת	מינהל - סטודנטים, סטודנט	3	פשרה - קבלת הסטודנט
5. אחריות ללמידה של סטודנט (אי עמידה בחובות והיעדרות)	מחויבות למערכת, החינוכית, מחויבות לפרט, אמפתיה, caring	בין רצון לעזור לסטודנט לבין חוקי המערכת	סטודנטית, ראש מסלול	2	העברת האחריות לטיפול ולפתרון לראש המסלול
6. העתקה, משמעת, יחסי דיקנית - עמיתים	ישראל, הגינות, קולגיאליות, נאמנות	בין אמפתיה לסטודנט לבין שמירה על התקנון וקולגיאליות למרצה	סטודנטית, מרכז הדרכה, מרצה	3 + ועדת משמעת	פשרה עם שמירה חלקית על התקנון

דרכי פתרון	מספר מעורבים	נמען	תיאור הדילמה	ערכים	נושא	
הליכה לקראת הסטודנטית ועקיפת המורה	3	סטודנטית, ראש מסלול (מרצה) שעקפו (אותה)	בין מיצוי יכולת של הפרט לשמירת נאמנות למסגרת החברתית-ארגונית בה מתנהלים הלימודים	קולגיאליות, אכפתיות, אמפתיה, מיצוי יכולת, קידום אינטלקטואלי, התפתחות, שונות ושוויון	העברת סטודנטית מסמינריון שאינה ממצה בו את יכולתה	.7
פשרה, קיבלה הקלה לסיים את המבחן, האישור הרפואי נכנס לתיק האישי	1	סטודנטית	התנגשות בין הערך של שמירת סודיות הפונה (הסטודנטית) לבין הערך של מחויבות מקצועית לשלום הילדים בגן	מחויבות למערכת החינוכית, מחויבות לפרט, אמפתיה, caring, אחריות מוסרית, שמירת סודיות	הקלות בעקבות בעיות בריאות, שמירת סודיות	.8
היה עליה להביא מסמך רפואי מעורכן ולא קיבלה שחרור מהסיוור	2	סטודנטית, מרכזת דיסציפלינה	להשאיר או להוציא על רקע הסתרת מידע, להתעלם מהקושי ולתת לה להתמודד ולצאת לטויל, או לשתף פעולה עם חוסר יושר	יושרה, אחריות	העלמת מצב בריאותי	.9
קיום שיחה והפסקת לימודים	2	סטודנט וראש מסלול	כיבוד האוטונומיה של המרצה מול זכויות הסטודנט	הגינות, אמינות, התחשבות, מחויבות למערכת החינוכית, מחויבות לפרט	הפסקת לימודים ללא התרעה	.10
כניעה לסחטנות, היענות לבקשת ראש המסלול	4	ראש מסלול, סטודנטים, מרצים	אמפתיה לצרכים של הסטודנט, לבין ערכים שלי לגבי יושרה, מקצועיות ולויאליות למוסד	יושרה, הגינות, ראייה מקצועית, לויאליות למוסד, caring, אמפתיה,	תוכנית לימודים	.11

נושא	ערכים	תיאור הדילמה	נמען	מספר מעורבים	דרכי פתרון
12. יציאה לחופשה בתוך שנת הלימודים (ליווי חולה)	ראייה מקצועית, התחשבות במצב מצוקה, אמפתיה ו-caring, פתיחות דעת	האם לאשר חופשה מתוך ראייה אמפתית מול מחויבות למקצועיות ולתכנית ההכשרה	סטודנטית	1	קיבלה אישור לצאת לשבועיים
13. התנהגות בוטה כלפי מרצה בשיעור הראשון של השנה	כבוד לזולת, פגיעה, מקצועיות, משמעת, אמפתיה	להרחיק סטודנט מהלימודים או להשאירו עקב מצב נפשי קשה	מרצה וסטודנט	2	פשרה: על תנאי, מכתב הסבר לחברים, חזרה על הקורס עם מרצה אחר
14. תלונת סטודנטית על התנהגות מרצה	כבוד לאחר, ראייה מקצועית, פתיחות, זכויות הפרט, הימנעות מאלימות, אוטונומיה וחופש אקדמי	בין אוטונומיה וחופש אקדמי ופוליטי של מרצה לבין כיבוד עמדות שונות של סטודנט ודרכי התגובה עליהן	מרצה וסטודנט	4	פשרה, שיחה עם המרצה והחלפת קורס
15. תלונת סטודנט על מרצה לגבי ציון חסר (לא הציג תמונה מדויקת של החובות) התערבות ראש המסלול	ישראל, קולגיאליות, מחויבות למערכת החינוכית, ראייה מקצועית	פעולה על פי נהלים ודרישות ברורות של מרצה, לבין ניסיון לגונן על סטודנט תוך עקיפת הנהלים	סטודנט וראש מסלול	2	הסטודנט חויב לקורס חדש הדילמה הסמויה (קולגיאליות) לא טובה
16. אי הצגת אבחון בזמן לגבי ליקוי למידה - שגיאות כתיב חמורות	מחויבות למערכת החינוכית, אמפתיה, יושרה, זכות הפרט, אחריות מוסרית, גבולות ההתערבות	התנגשות בין זכות הסטודנט ללמוד על אף הליקוי, לבין המחויבות למערכת החינוך לצד גבולות האחריות, שמירת סודיות	סטודנט וראש מסלול	2	פשרה עם סנקציה, לא יכולה לקבל התאמות
17. גילוי בעיה בריאותית בעקבות הבאת אישור רפואי באיחור	מחויבות לארגון, מחויבות למערכת החינוכית, אמפתיה caring,	האם להשתמש במידע שעלה בעקבות המסמך ולהוציא את הסטודנט, או	מינהל סטודנטים, סטודנטית, מד"פ, ראש מסלול	4	הוצע פתרון שלא בוצע

דרכי פתרון	מספר מעורבים	נמען	תיאור הדילמה	ערכים	נושא	
			לשמור על סודיות	זכות הפרט, לסודיות, קולגיאליות, הצבת גבולות, אחריות מוסרית		
התעלמות מהבעיה	1	מרצה	האחריות שלי כדיקנית סטודנטים לבין אחריות המורה, בין הידע והשימוש בידע	שמירת סודיות, אחריות וגבולות התערבות	גבולות האחריות של הדיקנית	18.
העברת הטיפול לראש המסלול	קבוצה	קבוצת סטודנטיות	התנגשות בין אמפתיה לסטודנטים לבין קולגיאליות	כבוד לזולת, מקצועיות, אמפתיה	תלונת סטודנטים על התנהגות מרצה	19.
פשרה - לא לאשר מלגה נוספת ונזיפה על שימוש לא נכון בכסף, שהביא בסופו של דבר לתשלום החוב	2	סטודנט, ראש מסלול	התנגשות בין הצורך לדווח לבין אמפתיה לסטודנט	יושרה, אמפתיה, הגינות	שימוש לא ישר במלגה	20.
גילוי אמפתיה לסטודנטית תוך שיחה של הדיקנית, והצעה לראש מסלול לקיים שיחה עם הסטודנטית	4	סטודנטית, מרצה, מדריכה, פדגוגית, ראש מסלול	התנגשות בין אמפתיה לסטודנטית והצורך בהתייחסות שוויונית לבין מחויבות לארגון ולצרכים של הסטודנטים האחרים	מחויבות לארגון, אמפתיה, שוויון, ראייה מקצועית, קולגיאליות, זכות הפרט, התייחסות שוויונית	הכנסת תינוקות לכיתה בזמן השיעור	21.
ויתור ללחץ	4	ועדת חריגים, מועמדת, ראש מסלול	מחויבות לסטודנטים שנקבעו על ידי הנהלת המכללה לבין הפעלת לחץ לשינוי	מחויבות לארגון ולמערכת החינוכית, תועלתיות, ראייה מקצועית, יושרה, יושר, אוטונומיה	קבלת סטודנטים שאינם עומדים בתנאי קבלה	22.

דרכי פתרון	מספר מעורבים	נמען	תיאור הדילמה	ערכים	נושא
			הסטנדרטים. בין אוטונומיה של בעל התפקיד לבין התערבות בשל שיקולים זרים		
איסוף מידע שיצביע על חומרת הבעיה	1	מרצה	1. בין חדירה לרשות הפרט, לבין חשש להי אדם 2. מתי האחריות שלי מול אחריות המרצה	ראייה מקצועית, מחויבות לקליינט, קולגיאליות, שמירת סודיות, הצבת גבולות	23. חשש לסטודנט אוכדני, גבולות האחריות של הדיקנית

מתוך עיון בטבלה עולה שהדילמות מהוות מראה המשקפת את החיים היומיומיים האקדמיים והבין-אישיים במכללה. **הערכים המרכזיים** העולים מדילמות אלו הם: יושרה, הגינות, אחריות, אמפתיה, קולגיאליות, נאמנות, זכות הפרט לסודיות, לויאליות למוסד, כבוד לאחר, התייחסות שוויונית, אוטונומיה, מחויבות לארגון.

נושאי הדילמות עוסקים בנורמות התנהגות, יחסים בין עמיתים, יחסים בין סטודנטים למרצים, היחיד לעומת הכלל, הפרטי מול הציבורי, הזכות לפרטיות ובעיות של אחריות, כוח ועוצמה. להלן חלוקת הדילמות על פי הנושאים:

הפרת כללי התנהגות: העתקה במבחן, העתקה מאינטרנט, צורת דיבור, הסתרת מידע (1), (20,12,13,6,7,3,5)

זכות הסטודנט לפרטיות: מסמכים רפואיים, בעיה רפואית, נגישות למידע, ליקויי למידה (8,9,16,17,18)

היחיד מול הכלל: הכנסת תינוקות לשיעור, שמירה על נתוני קבלה למכללה: (21,10)

קולגיאליות: יחסי עמיתים, יחסי דיקנית עמיתים, יחסי דיקנית הנהלה: (10,15,11,7,2).

כוח, אחריות ועוצמה: (5,6,11,13,16,17,18,20)

הפרת כללי התנהגות: תחום זה כולל מגוון רחב של סיטואציות היוצרות דילמות רבות, הקשורות לנורמות חברתיות ובין-אישיות. נורמות אלו נוגעות לערכים כגון: אמת, יושר, טוב, רע, ומדגישות את ההבדלים בתפיסות הקיימות בערכים חינוכיים ותרבותיים, כאשר ההסתכלות היא דרך הפריזמה של הכשרת אנשי חינוך.

בהפרה של כללי התנהגות ניתן לראות רצף, מאי הבנת הנורמות המקובלות, כגון משך זמן החופשה הניתן לסטודנטית שעומדת להינשא (דילמה מספר 3) ועד אירועים שיש בהם זיוף,

שקר והעתקה (דילמות מספר 1, 6). לפעמים הערך המרכזי הוא יושרה והפרת כללי התנהגות, אבל הדילמה מערבת ערכים נוספים, כגון קולגיאיות, הפרט מול היחיד (20). לכאורה, לא היה מקום להגדיר אירועים אלו כדילמות, שכן קיים תקנון, וכן יש הנחיות ונורמות כתובות, המכסות אירועים מסוג זה. החוקים נוסחו כדי לשמור על הסדר ועל המסגרת החברתית, והם מאפשרים לקיים את המכללה כארגון האמור להתנהל בצורה מסודרת ויעילה. ואף על פי כן, דילמות עולות, בין היתר בשל התייחסות אמפתית לסטודנטים, לסיפור הפרטי והאישי ולקונטקסט של הסיפור (גילגן, 1995; Noddings, 2003). הדילמה היא אפוא בין אמפתיה, צורך להבין, צורך להיות יצירתי, לבין האמונות החינוכיות, האדם מול המערכת, "מי אני שאחרון את גורלו של סטודנט?" (דילמה 5).

בנוסף, קיימים לחצים שונים של ממונים ועמיתים, הן לקולא והן לחומרה. "בתשובה להשגותיי במקרה מסוים ותמיהתי שזה בניגוד לתקנון, ציינה סטודנטית שראש המסלול אישרה לה היעדרות זו..." (דילמה 3).

נדבך נוסף, שלעיתים הופך דילמות אלו למורכבות יותר, הוא ניסיון החיים האישי של הדיקן ומערכת הערכים שלו. לאחר סנקציה שהוטלה על סטודנטית... "חשבתי שעל אף שהיא נענשה, אין הסנקציה משקפת את חומרת המעשה ולא משמשת הרתעה מספקת לסטודנטים הבאים" (דילמה 6).

היבט זה בא לידי ביטוי בראיון, בו אומרת הדיקנית: "... יש דברים שהולכים לפי התקנון וזה יותר קל, אין צורך בהכרעה בין שתיים-שלוש אפשרויות. מאחר שאני אדם מעורב, לא אדיש, כל דילמה כזאת מציפה את האני החינוכי שלי ואת האני האישי שלי ואת השקפת העולם החינוכית שלי. מאוד קשה לי לעמוד מהצד".

זכות הסטודנט לפרטיות: השמירה על סודיות הנדרשת ממטפלים (רופאים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים וכל מי שעובד במסגרות טיפוליות) היא לכאורה אחת מדרישות האתיקה המוכרות והמקובלות ביותר (אכמון, תשס"ג), והעוסקים במקצועות אלו יודעים כי חובת הסודיות חלה על כל מה שמגיע לידיעתם במסגרת עבודתם. אף עבודת דיקן הסטודנטים נכללת בקטגוריה זו. עם זאת, ככל הנראה אין חובה אתית שהיא כה מובנת, אך קשה ליישום במעשה המקצועי היומיומי ושכה מרבים להפר אותה (Bersoff, 2003).

הסיבות לכך מורכבות ונובעות לעתים מקונפליקט בין ציוויים אתיים שונים לציוויים חוקיים, או בין נאמנויות סותרות של איש המקצוע, כאשר קיימת התנגשות בין ערך כבוד האדם וחירותו לבין לויאליות למוסד, או טובת האחר. "יש לי תחושה לא נוחה עם הנגישות לידע שיכולה להיות בעייתית. העובדה שאני יכולה להיכנס לתיק של סטודנט היא מפחידה, אם כי זה חלק מהתפקיד. זה כולל לבטים רבים (דילמה 17, 18) שאולי העברתי אינפורמציה חסויה, וכן, מה הגבולות שלי, כדיקנית סטודנטים, להעביר מידע עליהם למרצים?" (דילמה 17, 18).

היחיד מול הכלל: "בשונה מדאגה אנוכית לקידום אינטרסים אישיים או קולקטיביים ייחודיים, העמדה המוסרית ניכרת בייחוס ערך אנושי שווה לאחרים בחברה, בזכויות האדם והאזרח שלהם ובמחויבות לנהוג בהם בכבוד, ביושר ובהגינות... התנהגות מוסרית היא זו שמקפידה

לשמור הן על כבוד האדם וחברתו והן על הסדרים חברתיים של צדק ושלוש" (אלוני, 2005, עמוד 284). מדברים אלו ניתן להקיש על המתח הקיים בעבודת הדיקן בין צורכי הפרט/ה הסטודנט לבין ראיית צורכי הכיתה, כלל הסטודנטים והארגון כולו. כפי שעולה הנושא מדברי הדיקנית... מרגישה קרועה בין התפיסות האישיות שלי והצורך לעזור לסטודנטיות האמהות, שהן כרגע מיעוט... לבין הצורך לשמור על זכויות הסטודנטים שקשה להם להתרכז כשיש תינוק בכיתה. בין פוליטיקלי קורקט לבין מסרים סותרים של ההנהלה (דילמה 21).

בדילמה 16 קיימת התלבטות בין האפשרות של המשך הלימודים של הסטודנט, למרות ליקוי למידה שבעטיו לא ניתן ללמוד במסלול שבו הוא לומד, לבין טובת המערכת שבה הוא עתיד לעבוד. זו תמיד דילמה כשמישהו בא עם לקות למידה ואומר "אני אתגבר", והוא עתיד כישלונות אבל גם הישרדות והצלחות. אז אולי יש מקום להסתכל מעבר לאבחון, אל העתיד. אולי זה המקרה שתהיה בו הצלחה.

דילמה 7 מציגה את ההתחבטות בין היחיד לכלל, שבו הוא לא ממצה את עצמו. קיימת התנגשות בין ערכים של מתן מקום ומיצוי יכולת לבין נאמנות למסגרת החברתית-ארגונית שבה מתנהלים הלימודים.

קולגיאליזם: קולגיאליזם מוזהה כמערכת יחסים בין-אישיים בין עמיתים לארגון או למקצוע, המכוונים ליצירת אווירה טובה והדדיות. ניתן להסתכל על קולגיאליזם כביטוי של נאמנות של חברי אותה פרופסיה לקודים האתיים של הפרופסיה וכאמצעי להגברת השייכות המקצועית. כפי שהדיקנית אומרת בראיון: "איך עובדים במרקם הזה, בין מרצה, ראש מסלול או סטודנטית? הדיקן הוא חלק מצוות המכללה ומקיים מערכות יחסי עבודה וחברות עם עמיתים ועם הממונים מעליו. סיטואציה זו מהווה לעתים בעיה בפתרון סוגיות אתיות, כאשר נוצרת התנגשות בין כובע הדיקן וכובע העמית. ראש המסלול ניסתה לשכנע אותי שלא נסלק אותו..." (דילמה 13) באיזו מידה הייתי מושפעת בהחלטתי מהיכרותי הקודמת עם ט'?" (דילמה 2)... חילוקי דעות אלו פוגעים בחופש החשיבה ובהחלטה שלי ובאוטונומיה. הם מעמידים את הצורך בבחירת נאמנות..." (דילמה 12).

כוח, אחריות ועוצמה: תחושת כוח ועוצמה הנלווית לתפקיד הדיקן, עקב נגישותו למידע, מציבה דילמה לגבי הצורך בעמידה על המשמר ונקיטת משנה זהירות בקבלת החלטות: "... זה שוב מעורר בי, מעבר לאירוע הספציפי, התלבטות לגבי גבולות התפקיד שלי (דילמה 16). מאידך, כוח זה מחייב לקחת אחריות ומאפשר פעולה... המורה רואה כי כתובת, בתוקף תפקידי כממונה על המוסר ופותרת דילמות". זה מקנה תחושה של חשיבות התפקיד, ונותן יותר משמעות ועומק, מעבר לחלקים הרשמיים הבירוקרטיים שבתפקיד. יש בכך מתן אמון והערכה לגבי התפקיד (דילמה 6).

האחריות הנלווית לעשייה מעלה דילמה לגבי חלוקת האחריות בין הדיקנית לבין בעלי תפקידים אחרים במכללה. קיימת נטייה "להישאב פנימה", לתוך פתרון הדילמה: "... אני תופסת זאת כהתפתחות מקצועית שלי בהעברת המשך הטיפול והאחריות עליו למי שאחראי ישירות על הסטודנטית". (דילמה 5).

סיכום ומסקנות

הדילמות המוצגות במאמר זה מתארות מציאות מלאת סתירות, שהיא בו זמנית מוסרית-אישית, אתית-הוראתית, מוסדית ופרקטית. הערכים העומדים במרכזן של הדילמות במחקר זה, בדומה למובא בספרות המקצועית, הם: יושר, כבוד לאחרים, קולגיאליזם, יושרה, אמון, דאגה, אכפתיות, שוויון וזכות הפרט לסודיות. ערכים אלו הינם מידות ועקרונות המנחים את דרכי ההתנהגות הנאותה של איש המקצוע (אלוני, 2005).

מתוך ניתוח הדילמות עולה שהתלבטות הדיקן מקורה בבירור ערכי-אתי והתמודדות עם תביעות אחרות, כגון יעילות ונאמנות לארגון. הבירור האתי מערב את אמונותיו וערכיו האישיים של הדיקן, את הפרשנות לאחריותו המקצועית ואת התייחסותו לסוגיה מהי הכשרה טובה להוראה.

ניתוח הדילמות, דרכי הפתרון שלהן, שיקולי הדעת והלבטים שנכרכו בקבלת החלטות במחקר זה, יכולים להצביע על גישה שבעיקרה נשענת על אתיקה של אכפתיות (Noddings, 1992, 2003), מתמקדת במה שקורה אצל האחר ובמסרים שלו, מתוך קבלה שאינה שיפוטית ומתוך תשומת לב מלאה ופתוחה.

אתיקת הדאגה והאכפתיות מרוכזת ביחסים בין האנשים ובראיית כל דילמה כייחודית. על פי גישה זו פתרון הדילמה והבסיס לקבלת החלטות נעשים תוך התייחסות לכל מקרה לגופו, כאשר הנסיבות של כל דילמה משפיעות אף הן. אלה כוללות בין השאר: יחסי גומלין עם משתתפים נוספים ועם ערכי הארגון, האתוס של המוסד וציפיות ודרישות חברתיות. ממצאי המחקר הנוכחי תומכים בתפיסתו של Cuban (2001), הטוען כי לא ניתן לקבוע סטנדרטים אובייקטיביים לפעולה מאחר שאין אמת אובייקטיבית. עם זאת, אין מדובר ברלטיביות מוחלטת, ולצד התייחסות לממדים רגשיים חייבת להיות התייחסות רציונלית. מורכבות הסיטואציה וריבוי הגורמים שיש לקחת בחשבון בעת ניהול הדילמה נותנים משקל למקצועיות של הדיקן, לערכיו ולאישיותו.

מחקר זה מציג שני נושאים עיקריים שעל הדיקן לתת עליהם את דעתו:

1. הנגישות שלו למידע (לעתים חסוי)
2. קולגיאליזם

1. **הנגישות למידע:** מתוך ריבוי הפניות של בעלי תפקידים וניתוח הדילמות, עולה סוגיית הכוח והעוצמה שיש בתפקיד הדיקן, עקב נגישותו העדיפה למידע. נגישות זו מאפשרת לו להחליט איזה מידע יעבור לאחרים, ואיזה מידע יוסתר. לצבירת כוח יכולות להיות השלכות מוסריות, כפי שמציין סרג'ובני (2002). חשיפה זו מלווה את הדיקן במילוי תפקידו ועלולה ליצור בעיות של "נאמנות כפולה", או מחויבות סותרת.

2. **קולגיאליזם:** חלק מהדילמות המוצגות במחקר זה מציבות את הקולגיאליזם כאחד הערכים שאיתם מתמודד הדיקן. ייתכן שממצא זה מקורו בעובדה שהדיקן במכללה נבחר מתוך צוות המרצים, הינו בעל קשרים עם רבים מעמיתיו ומקיים מערכת יחסים

טובה עם ההנהלה ובעלי תפקידים אחרים. עובדה זו מעמידה את הדיקן במצבים שבהם עליו להפעיל, לעתים תכופות, שיקול דעת בין נאמנות קולגיאליות לבין נאמנות מקצועית.

לפיכך, בהיות הדיקן כתובת לבעיותיהם של סטודנטים ומרצים, התנהגותו מחויבת על-פי קודים מחמירים, כפי שמציינת לנדאו (2001) בהתייחסה למקצועות השירות. על בעלי מקצוע אלו חלים לא רק החוקים ונורמות ההתנהגות הכלל-חברתיים, אלא גם כללים התנהגותיים הקשורים במקצועם המיוחד (אלוני 1997). הביורר האתי של מחקר זה אמור להוביל לכך שיותר ויותר פעולות במסגרת ההכשרה יהלמו אמות מידה מוסריות, כולל אכיפה והגברת השמירה על הנורמות כפי שהן באות לידי ביטוי בתקנון.

מחקר זה, בעיקרו, מציג את שיקולי הדעת והרפלקציות שליוו את תהליך ניהול הדילמות והוא יכול לסייע לאנשי מקצוע דומים ללמוד כיצד לזהות דילמות אתיות, כיצד להתמודד עמן ובאילו כלים להיעזר כדי להכריע בהן.

רשימת מקורות

- אכמון, י' (תשס"ג). סודיות. בתוך: שפיר, ג', אכמון, י', וייל, ג' (עורכים). (תשס"ג). **סוגיות אתיות במקצועות הייעוץ והטיפול הנפשי**. הוצאת מאגנס, ירושלים. פרק 7, עמ' 137.
- אלוני, נ' (1997). אתיקה מקצועית למורים ותפקודם כאליטה משרתת-פרופסיה, אתיקה וסטנדרטים מקצועיים בהוראה ובחינוך. בתוך: א' פלדי (עורך) **החינוך במבחן הזמן**, תל אביב, רמות.
- אלוני, נ' (1998). **להיות אדם**. תל אביב, הקיבוץ המאוחד.
- אלוני, נ' (2005). **כל שצריך להיות אדם**. אנתולוגיה. הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת תל אביב.
- בן עמוס, א', תמיר, י' (1995). **המורה בין שליחות למקצוע**. הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.
- גבתון, ד' (2001). תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית תיאוריה מעוגנת בשדה. בתוך: צבר בן-יהושע (ג') (עורכת). **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (195-228). לוד: דביר.
- גוטמן, ד' (2001) **אתיקה למקצועות טיפוליים**, הוצאת דיונון, אוניברסיטת תל אביב.
- גיליגן, ק' (1995). **בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה**. הוצאת ספרית פועלים.
- דושניק, ל', צבר בן יהושע, נ' (2000). בין כוונה ליכולת: דילמות אתיות של מורים בישראל של שנות ה-90. **מגמות**, מ': 3 עמ' 442-465. מכון הנרייטה סאלד.
- כשר, א' (1996). **אתיקה צבאית**. משרד הביטחון, ההוצאה לאור, תל אביב.
- לנדאו, ר' (2001). הכרה ומודעות עצמית אתית. **מנחה למנחה, ביטאון מקצועי למנחי הורים ומשפחה**. משרד החינוך, ירושלים.
- סטטמן, ד' (1991). **דילמות מוסריות**. הוצאת מאגנס, ירושלים.
- סרג'ובני, ג' (2002). ניהול בית ספר – היבטים עיוניים ומעשיים. האוניברסיטה הפתוחה.
- קטקו, ת' (2007) (היבטים אתיים ותרבותיים בעיצוב זיכרון השואה בישראל, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב.
- שפיר, ג', אכמון, י', וייל, ג' (עורכים). (תשס"ג). **סוגיות אתיות במקצועות הייעוץ והטיפול הנפשי**. הוצאת מאגנס, ירושלים.

Bersoff, D,N (2003). **Ethical Conflicts in Psychology**, (Editor)

Colnerud G (1992). **Is it Possible to be a Morally Good Teacher?** Paper presented at the 1992 ISATT Conference, Sweden.

- Corrigan, S.Z., & Tom, A.R. (1998) "The Moral Dilemmas of Teacher Educators", **The Educational Forum**, **63**, pp.66-72
- Cuban, L.(2001). "How Can I Fix It?", **Teachers College Press**, Columbia University, N.Y.
- Cuban, L.(1992). "Managing Dilemmas While Building Professional Communities", **Educational Researcher**, **21**(1), pp. 4.
- Katz, L. & Raths, J. (1992). "Six Dilemmas in Teacher Education", **Journal Teacher Education**, **43**(5), pp. 376-385.
- Lampert, M. (1986). "Teachers' Strategies for Understanding and Managing Classroom Dilemmas", In M. Ben Peretz, R. Bromme, and R. Halkes (Eds.), **Advances of Research on Teacher Thinking**, pp. 70-83.
- Lo, B. (2002). **Resolving Ethical Dilemmas: A Guide For Clinicians**, Baltimore: Lippincott, Williams & Wilkins, 2nd edition.
- Lyons, N.(1990). "Dilemma of Knowing: Ethical and Epistemological Dimensions of Teachers' Work and Development", **Harvard Educational Review**, **60**(2), pp. 159-179.
- Noddings, N (1992). **The Challenge to Care in Schools: An Alternative Approach to Education**, NY: Teacher College Press.
- Noddings, N (2003). **Caring: A Famine Approach to Ethics and Moral Education** (2nd ed.), Berkeley CA: University of California Press.
- Strike .K. A (1990). "The Legal and Moral Responsibility of Teachers". In J.I Goodlad, R Soder & K.A. Sirotnik (Eds.) **The Moral Dimensions of Teaching**, S.F: Jossey-Bass, pp. 188-223.
- Thomas, B.R (1990). "The School as a Moral Learning Community". In: J.I Goodlad, R Soder & K.A. Sirotnik (Eds.) **The Moral Dimensions of Teaching**, S.F: Jossey-Bass, pp. 266-295.
- Toffler, B. L. (1986). **Tough Choices: Managers Talk Ethics**. N.Y: Wiley.
- Zeichner, K., & Noffke, S. (2001). "Practitioner Research", In: V. Richardson (Ed.) **Handbook of Research on Teaching** (4th ed.), Washington, DC: AERA.

e-mail: Dvora_ges@smkb.ac.il
Zipi_zel@smkb.ac.il